UNIVERSITATEA „ALEXANDRU IOAN CUZA" DIN IAŞI

FACULTATEA DE LITERE

ŞCOALA DOCTORALĂ DE STUDII FILOLOGICE

Influențe slavone în primele texte biblice românești

Rezumatul tezei de doctorat

Conducător de doctorat: Prof. univ. dr. Munteanu Eugen

Doctorand: Felea M. Ion-Mihai

UNIVERSITATEA "ALEXANDRU IOAN CUZA" DIN IAŞI

Şcoala Doctorală de Studii Filologice

ANUNŢ

La data de 23 septembrie 2022, ora 12:00, în sala Seminar „G. Ivănescu”, domnul Ion-Mihai Felea va susţine, în şedinţă publică, teza de doctorat cu titlul “INFLUENȚE SLAVONE ÎN PRIMELE TEXTE BIBLICE ROMÂNEȘTI”, în vederea obţinerii titlului ştiinţific de doctor în domeniul Filologie

Comisia de doctorat are următoarea componenţă:

Preşedinte

Prof. univ. dr. Felicia DUMAS, Universitatea

„Alexandru Ioan Cuza” din Iaşi.

Conducător de doctorat

Prof. univ. dr. Eugen MUNTEANU, Universitatea

„Alexandru Ioan Cuza” din Iaşi.

Referenţi

Prof. univ. dr. Alin-Mihai GHERMAN, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia;

CS gr. II dr. Mădălina UNGUREANU, Universitatea

„Alexandru Ioan Cuza” din Iaşi;

CS II dr. Marius CLIM, Institutul de Filologie Română „A. Philippide” din Iaşi

Vă invităm să participaţi la şedinţa de susţinere a tezei.

Teza poate fi consultată la BCU/IOSUD-UAIC

Data afişării: 15 august 2022

Cuprins

1. Introducere 3
2. Noțiunea de text biblic 12
   2.2 Tipologia textului biblic..................................... 15
   2.3. Textele liturgice 18
   2.4. Texte liturgice complementare 21
3. Traducerea textului biblic 29
   3.1. Traduceri biblice europene 29
      3.2.1 Traducerile biblice slavone 31
      3.2.2 Particularități ale traducerii textului biblic slavon 35
      3.2.3 Analiza textului biblic slavon 36
   3.3. Principii de traducere a textului biblic 39
   3.4. De la slavonă la română.................................... 43
      3.4.1. Calcul ca exemplu de echivalență formală . 44
      3.4.2. Traducerea participiilor slavone în psaltirile românești. Studiu de caz 46
4. Ipostazele slavonei 74
   4.1. Conceptul de „limbă slavonă” 74
   4.2. Corpusul limbii slavone clasice 76
   4.3. A doua influență sud-slavă................................. 79
   4.4. Clasificarea limbii slavone.................................. 80
   4.5. Redacțiile limbii slavone.................................... 82

4.5.1. Slavona de redacție medio-bulgară............. 82
4.5.2. Particularități grafice și fonetice medio-bulgare.. 83
4.5.3. Particularități morfologice medio-bulgare.. 84
4.5.4. Particularități generale sud-slave 85
4.5.5. Redacția sârbă 85
4.5.6. Norma redacției sârbe 86
4.5.7. Trăsături ale redacției ruse timpurii 86
4.5.8. Trăsături ale redacției românești................. 87
4.4.9. Slavona primelor traduceri biblice românești 90
5. Tipografia chirilică.. 93
5.1. Tipografiile sârbe 93
5.2. Începuturile tipografiei românești.................... 101
5.3. Activitatea tipografică a lui Coresi 103
5.4. Alți tipografi români în secolul al XVI-lea...... 108
5.5. Considerații finale despre începuturile tipografiei românești.. 109
6. Psaltirea.. 112
6.1. Psaltirea slavonă... 112
6.2. Tipologia și structura psaltirii slavone............. 112
6.3. Redacțiile slavone ale psaltirii 114
6.3.1. Metode de diagnostic 118
6.3.2. Redacția sârbă a psaltirilor slavone........... 121
6.3.3. Redacția medio-bulgară 126

6.4. Psaltirile românești.. 131
6.4.1. Psaltirea Hurmuzaki................................ 138
6.4.2. Psaltirea Voronețeană 141
6.4.3. Psaltirea Scheiană 142
6.4.4. Psaltirile coresiene 142
6.5. Textul românesc al psaltirilor. Diagnosticul Ceșco... 146
6.5.1. Diagnosticul MacRobert 154
6.5.2. Diagnostic suplimentar 162
6.6. Centralizarea rezultatelor 179
7. Apostolul... 184
7.1. Apostolul slavon 184
7.2. Apostolul românesc 186
7.3. Diagnosticul Kyrychenko 192
7.3.1. Chestiuni de traducere............................. 197
7.3.2. Redacția românească a Apostolului.......... 203
6.3.3. Traduceri arhaice 205
7.4. Considerații finale despre traducerea Apostolului... 207
8. Concluzii... 210
9. Bibliografie 221

Coordonate ale cercetării

Primele texte în limba română datează din secolul al XVI-lea și, lăsând la o parte scrierile din sfera administrativă, reprezintă traduceri ale textului biblic în diferite forme sau texte asociate practicii religioase creștine. Întrucât limba de cult în spațiul locuit de români era slavona, nu greșim prea mult când afirmăm că zorii scrisului românesc sunt indisolubil legați de cultura slavonă în context religios. Relația dintre primele texte românești și cadrul slavon în care au apărut acestea a constituit obiectul a numeroase investigații științifice, mai ales în domeniul lingvisticii și al istoriei. Traducerile biblice românești din secolul al XVI-lea imită textele slavone sub mai multe aspecte: sintaxă, vocabular – modelat de calc sau de împrumut – indicații tipiconale, interpretări textuale. Textele slavone se bucură de un prestigiu care îi face pe traducătorii sau revizorii români să menționeze o sursă slavonă chiar și atunci când aceasta a fost utilizată puțin sau chiar deloc. La baza primelor traduceri românești au stat adesea texte slavone produse în teritoriile românești, în conformitate cu normele ortografice locale. Copiștii apelează la calc pentru a reda termeni biblici dificili, se țin aproape de topica originalului, încearcă să imite structurile gramaticale slavone, regimurile cazual și prepozițional, recurg frecvent la împrumuturi din slavonă sau la slavisme fixate deja în limbă. În lucrarea noastră de doctorat ne-am propus, în primul rând, să analizăm primele texte biblice românești în raport cu sursele slavone posibile și să explicăm câteva dintre coordonatele după care textul sursă slavon a fost transpus în haină românească. Comparând rând cu rând porțiuni reprezentative ale textului românesc cu versiunile corespunzătoare slavone, am identificat modele de variație și

am încercat să furnizăm explicații convingătoare pentru resorturile acestor variații. Scopul cercetării, anunțat în Capitolul 1, este de a determina dacă influențele slavone decelabile din compararea textelor românești țintă cu cele slavone țintă pot fi sistematizate într-o manieră care să poată sugera concluzii inedite despre sursele posibile, despre procesul de traducere la români în secolul al XVI-lea și despre înțelegerea textului biblic în epocă.

Capitolul 2: Noțiunea de text biblic

Capitolul 2 este dedicat clasificării textului biblic ca atare. Pentru a putea studia textele biblice românești, a trebuit să căutăm o definiție cât mai precisă a conceptului de „text biblic" și să determinăm, în baza instrumentarului teoretic expus, cărora dintre textele românești timpurii se poate circumscrie acea definiție. În acest context, este de utilitate conceptul de *hipertextualitate*, avansat de Gérard Genette, conform căruia *hipertextualitatea* este orice relație dintre un text B, numit *hipotext*, și un text A, numit *hipertext*, astfel încât *hipertextul* derivă din *hipotext* într-o manieră care nu este cea a unui comentariu și în urma unor transformări specifice. În cazul nostru, *hipotextul* este *Biblia* ca text integral și ideal, rod al inspirației divine. Acest text integral poate fi înregistrat în scris, în conformitate cu anumite canoane, însă versiunea fixată într-o formă particulară, fizică, nu poate fi asimilată în totalitate *hipotextului*. Suntem, într-o oarecare măsură, conștienți de această limitare când spunem că un oarecare citat se găsește în egală măsură într-o anume carte a *Bibliei*, cât și în *Sfânta Scriptură* în general, folosind acest din urmă termen pentru a ne referi, fie și fără să ne dăm seama, la *Biblie* ca *hipotext.*

În secolul al XVI-lea nu avem fixată în limba română nicio versiune a *hipotextului* biblic, însă introducerea la *Palia de la Orăștie* arată că învățații români aveau conștiința clară a *hipotextului* atunci când enumeră toate cărțile *Vechiului Testament*, inclusiv pe acelea pe care nu aveau de gând să le tipărească. Dacă analizăm primele traduceri, ținând cont și de constructul teoretic al lui Genette, observăm că primele traduceri românești din secolul al XVI-lea conțin text biblic în proporție și aranjament variabile. Putem face, așadar, distincția între text biblic continuu și non-continuu, pe de o parte, și între text biblic liturgic și non-liturgic, pe de alta. Textul biblic non-continuu conține porțiuni de *hipotext* aranjate după o altă logică decât cea a *hipotextului* însuși sau a *hipertextelor* continue. Din această categorie fac parte texte precum *Octoihul, Triodul, Liturghierul, Evangheliarul* (deși în secolul al XIV-lea nu se mai produc, practic, texte slavone de tip *aprakos*), iar acestea cad în categoria textelor care conțin inserate biblice și au fost discutate sumar în secțiunea finală a Capitolului 2. Textele biblice continue reprezintă *hipertext* biblic, adică porțiuni întinse ale *hipotextului*, secționate după norme precise dictate de uzul liturgic și de tradiție. În secolul al XVI-lea, deosebim trei tipuri de texte biblice continue în limba română: *Psaltirea*, hipertextul cel mai bine reprezentat, *Tetraevanghelul* și *Faptele Apostolilor*. *Psaltirea* cunoaște opt realizări în formă continuă: *Psaltirea Hurmuzaki*, *Psaltirea Voronețeană*, *Psaltirea Scheiană*, *Psaltirea Săulescu* (o tipăritură coresiană tipărită, probabil, în 1568; astăzi pierdută), *Psaltirea de la 1570*, *Psaltirea slavo-română de la 1577*, *Psaltirea Ciobanu* (o copie după o *Psaltire* coresiană) și *Psaltirea slavo-română de la 1589*. La acestea s-ar mai putea adăuga o altă *Psaltire* coresiană, exemplificată de un fragment descoperit în secolul

trecut de Nicolae Iorga. *Apostolul* a supraviețuit în patru versiuni: *Codicele Bratul*, *Apostolul Voronețean*, *Praxiul Coresian* și fragmentul Iorga. Tetraevanghelul este reprezentat, în secolul al XVI-lea, de 3 texte, *Tetraevanghelul de la Londra*, copiat de Radu de la Mănicești în 1574, și două tipărituri: *Tetraevanghelul de la Sibiu* (circa 1553) și *Tetraevanghelul lui Coresi* (1561). Manuscrisul păstrat astăzi la Londra reprezintă o copie a versiunii coresiene.

Capitolul 3: Traducerea textului biblic

Primele traduceri biblice slavone sunt atribuite, prin tradiție, sfinților Chiril și Metodiu. La baza acestor traduceri a stat redacția greacă a lui Lucian. Corpusul de texte liturgice și comentate va fi sporit prin traduceri ulterioare în diverse centre de cultură: Preslav, Ohrid, mănăstirile athonite, Resava, Rascia, Tărnovo ș.a. Explicația standard din textologia slavonă este că primele traduceri chirilo-metodiene au fost revizuite periodic, fără a fi înlocuite de o nouă traducere. Este greu, totuși, să apreciem în ce măsură o revizie sistematică se deosebește de o traducere complet nouă. Această nelămurire își găsește ecou vis-à-vis de primele psaltiri românești, când trebuie să decidem dacă în secolul al XVI-lea a fost efectuată o retraducere sau doar o revizuire a traducerii originare. Fiecare text slavon biblic sau complementar a fost studiat mai mult sau mai puțin detaliat, propunându-se mai multe etape de redacție, care diferă adesea de la studiu la studiu și de la cercetător la cercetător. Toate clasificările se pot aproxima prin următoarele trei etape: redacția arhaică (secolele al X-lea – al XIII-lea: traducerile chirilo-methodiene, traducerile și reviziile de la Ohrid, Preslav, Serbia), redacția athonită (secolul al XIV-lea:

traducerile și reviziile din mănăstirile athonite, școala de la Tărnovo, școala de la Resava) și redacția rusă (începând cu secolul al XV-lea; a stat la baza corpusului slavon de redacție rusă din epoca modernă). Ne-am propus să vedem care este redacția primelor texte biblice românești cu aceste trei redacții și care dintre ele a furnizat textul de bază după care au fost traduse cărțile biblice la noi.

În Capitolul 3 al tezei noastre de doctorat am încercat să stabilim coordonatele după care cărturarii români înțelegeau să traducă textul biblic în secolul al XVI-lea și am efectuat un studiu de caz al modului în care au fost traduse participiile slavone în primele psaltiri românești. Studiul de caz va încerca să pună în valoare teoriile lui E. Nida despre tipurile de traducere biblică (*echivalența formală* în opoziție cu *echivalența dinamică*) și să determine în ce măsură aceste teorii pot explica procesele de selecție după care operează traducătorii și redactorii români ai Psaltirii. Studiul participiilor slavone din perspectiva traducerii lor în română ne-a permis să afirmăm că redactorii primelor psaltiri românești pășesc pe o linie foarte subțire între fidelitatea față de textul slavon și fidelitatea față de sensul acestuia, adică, în termenii lui Nida, între *echivalența formală* și cea *dinamică*. Traducătorul român încearcă să găsească formula care se apropie cel mai mult de sens, dar se depărtează cel mai puțin de formă. Calcul reușește cel mai bine acest lucru, pentru că transferul formei în limbii țintă antrenează transferul semnificației. Participiile scot în evidență tensiunea inerentă unei situații în care semnificația nu poate veni întotdeauna în limba țintă însoțită de formă. *Psaltirea Hurmuzaki* și, într-o măsură mai mică, *Psaltirea Voronețeană* sunt martorii unei etape în care

traducătorii/redactorii s-au decis asupra semnificației și caută forma cea mai puțin depărtată de textul slavon, care nu este mereu același lucru cu forma cea mai apropiată. În etapa următoare, exemplificată de *Psaltirea Scheiană* și textele coresiene, unele soluții încep să se fixeze, iar cele considerate nesatisfăcătoare sunt eliminate treptat. În secolul următor, balanța se înclină în favoarea sensului. Traducerea din *Vechiul Testament* al lui (probabil) Daniil Panoneanul este previzibilă în redarea participiilor slavone. În ceea ce privește lexicul, rezistența formei este mai mare, cu toate că autorul va semnala adesea pe marginea manuscrisului tensiunea dintre formă și sens, notând, de exemplu, de două ori pe aceeași pagină că semnificația lui *mai pre deasupra* (Ps. 103:5 și 103:13), calc formal după slavonă, este 'cerdac'. Din perspectiva studiului de caz prezentat mai sus, istoria traducerii psalmilor în română nu este una a trecerii de la echivalența formală la cea dinamică – eforturile de a traduce sensul în detrimentul formei în *Psaltirea Hurmuzaki* sunt evidente – și nici una a două școli care se contrazic reciproc – psaltirile coresiene traduc mai formal, dar mai corect –, ci una în care, pur și simplu, principiul echivalenței dinamice câștigă teren, fără ca principiul echivalenței formale să scadă din importanță.

Capitolul 4: Ipostazele slavonei

În Capitolul 4 am încercat să explicăm ce se poate înțelege prin „slavonă" în intervalul de la apariția primelor texte biblice slavone și până în secolul al XVI-lea. Vom vedea că slavona „standard" este, de fapt, limba primelor traduceri slavone. În baza acestora au fost alcătuite dicționarele și gramaticile limbii slavone vechi. Sub aspect diacronic, slavona „standard" rămâne rezistentă la schimbări, astfel încât textul slavon din

cărți biblice românești este foarte apropiat de traducerile slavone de la începutul celui de-al doilea mileniu creștin. Prin aceasta nu trebuie să înțelegem că limba slavonă nu evoluează și rămâne complet impermeabilă, dimpotrivă, gramatica și lexicul slavon acceptă anumite inovații, iar în textele slavone biblice se strecoară, adesea, fapte din limbile slave vernaculare. Din acest motiv, se vorbește despre redacțiile slavonă bulgară, sârbă, macedoneană, bosniacă, croată, moravă, rusă sau chiar română. Variația redacțională nu rămâne fără repercusiuni la nivelul textelor slavone românești, în care se pot distinge frecvent influențe ale limbilor slave limitrofe. Aceste influențe acționeză mult mai puternic în texte lipsite de caracter sacral. Slavona administrativă, folosită în teritoriile românești, are la bază norma medio-bulgară, dar împrumută trăsături din ruteană și rusă în Moldova și din sârbă în Țara Românească. În secolul al XVI-lea, slavona de redacție sârbă ajunge să fie norma în care sunt redactate textele administrative. Nici textele slavone biblice românești nu sunt scutite de interferențe. Particularități de grafie din slavona administrativă (sau laică) pot fi observate cu precădere în manuscrise, dar nu lipsesc nici din tipăriturile coresiene. La finalul Capitolului 4 am încercat să sistematizăm aceste diferențe izvorâte din vernacularele slave pentru a le putea recunoaște în textele slavone românești.

Capitolul 5: Tipografia chirilică

În secolul al XVI-lea înregistrăm legături strânse între români (în special, Țara Românească) și sârbi. Slavona de redacție sârbă funcționa ca limbă diplomatică regională, iar relațiile dinastice dintre nobilimea română și cea sârbă întăresc colaborarea culturală și ecleziastică dintre români și sârbi. Un loc aparte în istoria relațiilor româno-balcanice îl ocupă

activitățile tipografice. În Capitolul 5 am explorat începuturile tipografiei sârbe în Balcani și în spațiul românesc, am trecut în revistă activitatea primilor tipografi români și am oferit o descriere succintă a muncii lor. Ne-a interesa cu precădere ce fel de texte au fost tipărite la noi în secolul al XVI-lea, de unde au fost preluate cunoștințele necesare artei tipografice, ce resurse au fost puse la contribuție, după care motive și în urma căror imbolduri s-ar fi putut lua decizia de a tipări un text sau altul.

Producția de carte românească din secolul al XV-lea nu are loc în izolare, ci se înscrie într-o rețea de bogate relații cu sârbii, rușii, luteranii, calvinii, protestanții (acest caz particular de interacțiune confesională are, posibil, la bază mișcarea husită din secolul XV, despre a cărei influență s-a scris în legătură cu textele rotacizante), cu Constantinopolul, Veneția, Muntele Athos. Activitatea lui Coresi a fost uneori finanțată cu bani calvini și se vorbește adesea despre propaganda calvină în Transilvania ca despre unul dintre mobilurile importante ale traducerii textelor biblico-liturgice în limba română. Dintre cele nouă cărți românești tipărite de Coresi, opt apar ca urmare a unei inițiative luterane sau calvine, în timp ce majoritatea cărților slavone fuseseră comandate de domni valahi sau de mitropoliți. Ion-Marian Croitoru descrie patru etape „confesionale” în activitatea lui Coresi: luterană (1560-1565), calvină (1567-1570), ortodoxă (1570-1578) și parțial luterană (1580-1583). Lajos și Lidia Demény au atras atenția asupra contextului multicultural în care s-au tipărit primele texte românești, arătând că, dintre cele unsprezece cărți în care interferențele maghiare și germane sunt clare (Catehisme și Tetraevanghele), șapte au fost traduse sau revizuite după texte

maghiare sau germane. Alexandru Gafton nu lasă loc de echivoc când scrie: „Oricum am privi lucrurile, procesul de traducere al textului biblic în limba română este unul care se datorează curentului protestant.”.

Capitolul 6: Psaltirea

Capitolul 6 este dedicat *Psaltirii*. Mai întâi, am descris originea și tipologia traducerilor slavone, tipurile de redacții și instrumentele cu ajutorul cărora au fost obținute clasificările redacționale ale psaltirii slavone. O bună parte din cadrul teoretic a fost construit în ultimele patru decenii de cercetătoarea britanică Catherine MacRobert, care a studiat numeroase manuscrise slavone timpurii și a clasificat psaltirile în mai multe redacții definite după criterii clare. O contribuție importantă în acest sens este diagnosticul MacRobert, după care poate fi identificat un text din redacția efectuată în secolul al XIV-lea pe Muntele Athos. Studiile lui Catherine MacRobert au fost utilizate de Iosif Camară ca punct de plecare pentru identificarea surselor slavone ale primelor traduceri românești ale *Psaltirii*, cu rezultate convingătoare. Am utilizat instrumentele puse la dispoziție de MacRobert pentru analiza mai multe psaltiri slavone copiate sau tipărite în aceeași perioadă cu primele texte biblice românești. Ne-a interesat în mod special să determinăm dacă relațiile istorice sârbo-române au favorizat utilizarea textelor de redacție sârbă la traducerea celor românești. Am analizat apoi textele slavone românești din secolul al XVI-lea și am încercat să oferim o descriere a redacției pe care o conțin. Primele psaltiri românești au fost descrise descrise succint, evidențiind pentru fiecare stadiul cercetării și concluziile la care s-a ajuns în ceea ce privește originea, datarea și schemele posibile de filiație. În continuare,

am aplicat diagnosticele redacțiilor slavone asupra textelor românești pentru a vedea în ce relație se află acestea cu alte texte slavone, atât din spațiul românesc, cât și din afara lui. Am explicat individual fiecare lecțiune atipică, prin raportare la alte texte slavone sau la textul *Psaltirii* ca întreg, încercând să epuizăm toate explicațiile alternative pentru variație: analogie, eroare, traducere interpretativă, concepție traductologică. Pentru o mai bună înțelegere a traducerilor românești, am recurs la un diagnostic suplimentar față de cele descrise și furnizate de MacRobert, examinând îndeaproape variațiile de traducere dintr-o porțiune mai mare a *Psaltirii*. Lecțiunile selectate au fost împărțite în patru tabele: *alternanță de număr* (singular-plural), *erori*, *posibile traduceri interpretative* și *altele*. În ultima categorie au nimerit lecțiuni care se explică mai degrabă prin apelul la alte surse slavone decât redacția slavonă cu circulație în epocă. În baza tabelelor întocmite, a faptelor semnalate în decursul capitolului și al studiului de caz despre traducerea participiilor slavone din Capitolul 2, am propus o schemă de filiație pentru primele psaltiri românești.

Capitolul 7: Apostolul

Capitolul 7 este dedicat *Apostolului*. Am urmat o metodologie similară cu cea din capitolul care tratează *Psaltirea*. De mare ajutor ne-au fost rezultatele lui A. Kyrychenko și J. van der Tak. Cei doi cercetători, parte a școlii olandeze de slavistică, s-au apropiat cel mai mult de dezideratul unei reconstrucții textologice a *Apostolului* slavon, iar aparatul critic din studiile acestora a fost utilizat pentru analizarea versiunilor românești și slavo-române ale *Apostolului*. Am explicat stadiul cercetării primelor *Apostole* românești, apoi am comparat aparatul lui Kyrychenko cu patru capitole ale

Apostolelor în română, selectate de la începutul, de la mijlocul și de la finalul textului. Rezultatele obținute au fost examinate în lumina schemelor de filiație existente în literatura de specialitate.

Trecerea de la redacția arhaică la redacția athonită s-a făcut treptat, iar procesul era probabil aproape de final la momentul traducerii primelor *Apostole* românești. Textul slavon intercalat din *Codicele Bratul* este, fără dubiu, athonit, iar traducerea românească reflectă și ea unul sau mai multe originale slavone din redacția de la Athos. În textele românești, în special în *Codicele Bratul* și în *Codicele Voronețean*, supraviețuiesc însă trăsături atât din redacția veche, cât și lecțiuni divergente din diverse versiuni ale redacției athonite. Toate lecțiunile românești din *Codicele Bratul* cărora le-am găsit un corespondent în redacția arhaică sunt, în opinia noastră, oarecum lipsite de importanță textuală. În baza diagnosticului compilat de Kyrychenko am putut observa că traducerile românești nu rețin niciuna dintre divergențele semnificative ale redacției arhaice, semn că, dacă în istoria traducerii originare a *Apostolului* românesc a existat o trecere de la redacția arhaică la cea athonită, așa cum am văzut că s-a întâmplat în cazul *Psaltirilor* românești, unde redacția a II-a a fost refăcută după un text athonit de origine sârbă, această „modernizare" a avut grijă să elimine divergențele majore dintre redacția arhaică și cea standard în secolul al XVI-lea. O altă explicație ar fi că traducerea primă în română s-a făcut după o versiune athonită slavonă care conținea ea însăși lecțiuni din redacția arahică. Apoi, nu putem exclude nici posibilitatea ca, între traducerea originară și revizia din *Codicele Bratul*, să se fi interpus mai multe revizii după texte slavone. Textele

slavone românești arată o apropiere de netăgăduit cu redacția rusă, iar multe dintre lecțiunile care afirmă această apropiere sunt reflectate de traducerile românești. Această apropiere sugerează că la traducerea în română au fost puse la contribuție texte slavone din zona Moldovei.

Concluziile cercetării

Este cunoscut faptul că la redactarea celor trei tipuri de text biblic continuu românesc (*Apostolul*, *Tetraevanghelul* și *Psaltirea*) din secolul al XVI-lea au contribuit originale slavone. Există suficiente dovezi care arată că la redactarea textelor au fost utilizate, uneori, și alte surse: latine sau germane, în primul rând. Despre *Tetraevanghelul de la Sibiu* s-a admis, chiar, că traducerea putea fi făcută după versiunea lui Luther și, abia apoi, diortosită după un text slavon. Pentru a putea compara traducerile românești cu versiunea slavonă a fost nevoie să investigăm, întâi de toate, în ce măsură putem vorbi despre un text slavon standard și cum ar arătă acesta pentru fiecare dintre textele biblice aduse în discuție. Apoi, a trebuit să căutăm în literatura de specialitate clasificări utile ale textelor slavone continue. Din analiza directă a manuscriselor și din opiniile exprimate de cercetători rezultă că asupra traducerilor biblice slavone originare, atribuite secolelor al XI-lea și al X-lea, cu cele mai vechi manuscrise datând din secolul al XI-lea, s-a intervenit cu multă prudență. Manuscrisele slavone conțin, inevitabil, erori, supliniri, omisiuni, înlocuiri sinonimice, forme gramaticale noi, care le înlocuiesc pe cele vechi, variații de grafie, împrumuturi din limbile slave vernaculare, însă, în ciuda variației, textul biblic rămâne stabil. Reiterăm ideea că textele românești din secolul al XVI-lea pot fi comparate cu cele mai vechi versiuni slavone corespondente,

fără a rezulta un dezacord evident din această alăturare. Totuși, pe lângă modificările mai mult sau mai puțin spontane, istoria textului biblic slavon înregistrează o revizie semnificativă și sistematică, efectuată pe Muntele Athos în secolul al XIV-lea. Această revizie încearcă să apropie textele slavone de originalele grecești și poartă numele de „redacție athonită”. Textele mai vechi de 1400 sau cele mai noi care nu au trecut prin redacția athonită sunt atribuite generic unei redacții comune pe care cercetătorii o mai numesc „redacție arhaică”. În cadrul redacției arhaice sunt deosebite, uneori, redacții suplimentare, așa cum am văzut în cazul *Psaltirii* slavone. În cazul *Apostolului* slavon, o asemenea diviziune suplimentară a redacției arhaice a fost propusă de mai mulți cercetători, însă studiile mai noi contestă utilitatea ei. Pe lângă redacția arhaică și cea athonită, se mai discută despre redacția *Bibliei lui Ghenadie*, preluată în *Biblia de la Ostrog* și, prin intermediul acesteia, în textele slavone rusești începând cu secolul al XVII-lea. Această redacție a fost numită de noi redacția rusă.

Redacția athonită devine rapid forma standard a textelor biblice slavone în bisericile ortodoxe. La școala de la Tărnovo, în secolul al XIV-lea, are loc o reformă ortografică și sunt fixate formele canonice ale textelor liturgice slavone. Aceste norme vor fi preluate atât la noi, cât și în spațiile locuite de sârbi. Pentru a sumariza starea de fapt din secolul al XVI-lea, textele slavone românești sunt preponderent de redacție athonită-tărnoviană, mai ales în Moldova, unde cărturarii au aderat, în special, la norma de la Tărnovo. În cazul *Psaltirii*, concluzia este întărită de comparația cu *Psaltirile* tipărite de sârbi în secolul al XVI-lea. Avându-se în vedere relațiile strânse dintre români și sârbi și faptul că tiparul românesc apare sub influență

sârbească (primul tipograf slavon din spațiul românesc este tipograful sârb Macarie, iar Coresi deprinde meșteșugul tiparului într-o întreprindere condusă de Dimitrie Liubavici, membrul unei importante familii de tipografi sârbi), ne-am fi așteptat ca diaconul Coresi să fi ales calea cea mai simplă și să retipărească psaltirile sârbești, or acest lucru nu se constată. Analizând cu atenție textul mai multor psaltiri tipărite de sârbi în secolul al XVI-lea, am ajuns la concluzia că acestea formează un grup omogen, care deviază în mod aproape identic de la redacția athonită din textele slavone românești sau medio-bulgare. Putem vorbi aproape fără dubiu despre o redacție athonită medio-sârbă a *Psaltirii*.

Traducerile românești urmează, de regulă, redacția athonită tărnoviană, ceea ce înseamnă că traducătorii noștri au folosit cu preponderență manuscrise slavone locale, în condițiile în care producția de carte în Bulgaria este redusă la minimum sub stăpânirea otomană. Redacția athonită tărnoviană, deși omogenă, nu are ca rezultat manuscrise slavone perfect identice. Acest lucru se reflectă și în traducerile românești. Comparând manuscrisele *Apostolului* slavon din fondul Bibliotecii Academiei Române, Mariana Costinescu a arătat că traducerile românești au la bază mai multe subtipuri ale redacției athonite. *Codicele Bratul* este revizuit după o versiune slavonă intercalată, la rândul ei, ușor diferită de redacția standard din alte manuscrise contemporane. Textul românesc al psaltirilor bilingve din secolul al XVI-lea nu este tradus după cel slavon intercalat, deși acesta corespunde, atât din punct de vedere textual, cât și grafic, redacției tărnoviene și era, deci, acceptabil din punct de vedere canonic. Ne întrebăm, în acest caz, cum s-ar explica faptul că traducerile românești nu

se fac după un text slavon standard. La această întrebare putem răspunde în mai multe moduri. În primul rând, „versiunea standard” a unui text biblic slavon este o ficțiune pe care cercetătorul o folosește pentru a aprecia gradul de variabilitate a unui corpus de texte. La rigoare, se poate afirma că un anume text slavon înregistrează suficient de puține divergențe și că, în lumina acestei constatări, exemplifică o versiune standard a redacției athonite, iar această versiune este comună mai multor manuscrise. Aceasta nu înseamnă că în alte mănăstiri sau, cu atât mai mult, în alte zone locuite de români, versiunea standard putea fi diferită. În al doilea rând, nu toate textele biblice aveau neapărat o destinație liturgică și, după cum am văzut în cazul *Psaltirii Hurmuzaki*, nu toate textele erau copiate sau traduse după un original destinat uzului liturgic. Un text care nu era conceput expres pentru a fi citit în biserică nu trebuie să se conformeze la fel de strict redacției standard. În al treilea rând, prestigiul unui text nu trebuie înțeles exclusiv în termenii unei aderențe la redacția standard. Putem aduce în acest sens exemplul *Tetraevanghelului Halician* (Галицкое Евангелие, manuscris copiat în 1144 în zona Haliciului), care a fost păstrat în zona de origine timp de câteva secole, până când Dosoftei, mitropolit de Suceava, a împrumutat textul în deceniul al VIII-lea al secolului al XVII-lea. Cunoaștem aceste informații dintr-o însemnare pe care Dosoftei a lăsat-o pe manuscris în 1679, în care acesta declara că a împrumutat textul și intenționează să-l înapoieze. Nu putem decât specula asupra motivelor care l-au determinat pe mitropolit să împrumute acest text. Se prea poate ca Dosoftei, în cadrul programului său de traduceri biblice românești, să fi dorit a consulta un text foarte vechi (manuscrisul este, până astăzi, cel mai vechi tetraevanghel slavon datat) și, deci, de mare autoritate. Această ipoteză ne-ar

putea ajuta să înțelegem de ce redactorii și traducătorii psaltirilor românești apelează la alte texte decât cele standard, unele dintre versiunile utilizate trimițând la redacția arhaică, iar altele – la o redacție athonită diferită de cea care circula în epocă în Țările Române. În ultimul rând, cărturarii medievali puteau avea o viziune mai laxă despre „puritatea” textului biblic decât ne imaginăm astăzi. Tipăriturile coresiene conțin numeroase inexactități, greșeli de tipar, traduceri hazardate și omisiuni, unele colportate dintr-o ediție în alta. Este adevărat că textele slavone conțin adesea formule prin care copistul se scuză pentru eventualele erori, însă acest lucru nu înseamnă că scribii nu le acceptau ca parte a oricărui proces de copiere. În aceeași ordine de idei, redacția standard putea fi un deziderat, dar nu o obligație.

S-a discutat mult în lingvistica românească despre imboldurile și scopurile primilor traducători români. Este evident că diaconul Coresi tipărește în funcție de comanditar. Textele slavone sunt executate în urma unor comenzi din Moldova și din Țara Românească, iar textele românești apar cu precădere sub influență protestantă. Este greu de spus în ce măsură traducerile biblice românești apar în urma unei mișcări interne, independente de spiritul Reformei. Totuși, consultarea unor versiuni slavone care deviază de la normă sau chiar traducerea integrală după acestea sugerează că textele nu erau destinate uzului liturgic, ci mai degrabă uzului privat al unor indivizi care le produc la periferia bisericii ca instituție. Versiunea slavonă standard din psaltirile bilingve era menită, mai curând, să liniștească cititorul îngrijorat de corectitudinea, atât din punct de vedere semantic, cât și din punct de vedere canonic, a versiunii românești. Chiar dacă primele texte

românești sunt însoțite de indicații tipiconale, este greu, oricum, să discutăm despre o practică liturgică în română în secolul al XVI-lea. În cel mai bun caz, traducerile coresiene puteau fi gândite drept un mod de a pava drumul spre oficierea creștinismului în limba română. Ideii că textele bilingve coresiene erau destinate celor care doreau să învețe slavona i s-a adus obiecția că textul slavon nu corespunde celui românesc. La această obiecție se poate răspunde că textul slavon nu corespunde în totalitate celui românesc, însă, din perspectivă didactică, versiunea românească reprezintă o traducere suficient de exactă. Mai mult, modul diferit în care diferite texte coresiene înțeleg să traducă structuri complicate din slavonă, mai exact, faptul că în spatele psaltirilor lui Coresi par să stea traducători care capitulează, uneori, în fața unei structuri de tipul dativului absolut slavon, în timp ce traducerile coresiene ale *Apostolului* și ale *Tetraevanghelului* par să facă față mai bine acestei structuri, sugerează că diaconul Coresi asamblează texte deja traduse. Pe lângă importanța capitală a lui Coresi în istoria limbii române, considerăm că acestuia merită să i se scoată în evidență și meritele de om de afaceri. Pentru aceasta, lingvistica românească ar trebui să se debaraseze de imaginea tipografului ambulant care merge dintr-un oraș în altul cu desaga plină de litere după el. Tiparul era, chiar și în secolul al XVI-lea, o activitatea comercială cu tehnologie avansată și necesita planificare, prezența unor lanțuri logistice, asigurarea unei piețe de desfacere, cooptarea unui personal competent. Odată asigurate aceste condiții, tipograful se putea stabili, într-adevăr, în alt oraș. Немировский descrie cazurile mai multor tipografii slavone care, în termeni prozaici, au dat faliment, deoarece călugurii care o administrau au subestimat cheltuielile necesare. Este

evident că Șerban Coresi a moștenit o afacere funcțională, pe care a reușit să o ducă mai departe.

Coresi declară că și-a dorit să facă disponibile textele biblice în limba poporului său. Se pare că a reușit mai mult de atât. Majoritatea cercetătorilor de la noi sunt de acord că norma muntenească de la baza limbii române literare primește, prin intermediul tipăriturilor coresiene, un impuls spre standardizare. Drumul spre limba literară românească trece, însă, prin norme locale, iar primele traduceri românești sunt impregnate de particularități regionale. Conștient de diversitatea dialectală a limbii române, redactorii aleg adesea să elimine faptele de limbă considerate regionale. Raportul cu textul slavon ridică, însă, alte probleme. Actul traducerii din slavonă forțează cărturarul român să caute soluția care se apropie cel mai mult de sensul textului slavon și, în același timp, se depărtează cel mai puțin de forma textului slavon. Istoria traducerilor românești din secolul al XVI-lea scoate în evidență o căutare continuă a unor formule cât mai potrivite. Această căutare poate fi exemplificată în plan lexical, unde traducătorii psaltirilor optează, în primă instanță, pentru *peliță* pentru slavonul **плоть**, pentru ca, în Psaltirea lui Șerban Coresi, să înlocuiască, în jumătate dintre cazuri, *peliță* cu *trup*. Alternanța, ca să nu zicem nesiguranță, se confirmă și în cazul traducerii unor expresii slavone identice din același psalm. Traducerile biblice din secolul următor vor opta, aproape fără excepție, pentru trup, definitivând procesul. Un fenomen similar întâlnim și în cazul traducerilor participiilor slavone. *Psaltirea Hurmuzaki* propune gama cea mai largă de soluții, care, în timp, este restrânsă, în *Psaltirea lui Șerban Coresi*, la o strategie compusă din preferința pentru o subordonată

relativă, introdusă de pronume semiindependent, și alte soluții utilizate cu parcimonie când o cere contextul. Soluția subordonatei relative cu pronume semiindependent va deveni, practic, traducerea standard în manuscrisul 4389, atribuită lui Daniil Panoneanul. Analizând traducerile biblice românești, am ajuns la concluzia că textul românesc nu este o redare servilă a celui slavon; traducătorii caută soluții firești în română, ajustează, uneori, timpurile narațiunii, încearcă variante sinonimice care să înlocuiască soluțiile românești anterioare. Pe lângă echivalarea dinamică și cea formală, traducerile românești apelează, rar, ce-i drept, la echivalări intepretative. Deosebit de interesantă ni se pare traducerea *domnie*, la care *Psaltirea Hurmuzaki* recurge, în câteva rânduri, pentru slavonul милость, redat, de regulă, prin *milă* sau *milostenie*. Apelul la redacția slavonă arhaică explică doar una dintre ocurențe. Echivalența dintre milă și domnie nu este de neconceput. În engleză avem formula de adresare *Your grace*, iar în germană, mai aproape de spațiul românesc, formula echivalentă *Eure Gnade*.

În același timp, influența textului slavon este puternică și se manifestă, în special, la nivelul topicii și al traducerii prin calc. Nu rare sunt cazurile în care imitarea textului slavon se face, în aprecierea noastră, din comoditate, pentru a grăbi traducerea sau, pur și simplu, pentru că traducătorul nu a fost sigur de sensul textului slavon și a preferat să să se eschiveze de la deziteratul echivalenței dinamice, traducând literal versiunea slavonă. Comparând traducerile românești din secolul al XVI-lea cu cele din secolul următor, constatăm că soluțiile de traducere sunt tot mai îndrăznețe. Atribuim acest lucru faptului că traducătorii au la dispoziție tot mai multe

versiuni ale textului biblic în alte limbi. Posibilitatea de a consulta alte versiuni decât cea slavonă îi face să conștientizeze că traducerea literală a textului biblic nu este singura metodă de a asigura integritatea textului biblic. La această afirmație trebuie să mai adăugăm un factor. Dacă în secolul al XVI-lea principalele versiuni la care se recurgea pentru echivalare formală erau cele slavone, odată depășită etapa primelor traduceri, redactorii români au posibilitatea să-și justifice propriile versiuni prin apelul la traducerile românești mai vechi. Mai mulți cercetători au avansat ideea că versiunea din *Psaltirea Hurmuzaki* s-a bucurat de prestigiu în epocă și din ea au fost împrumutate lecțiuni pentru mai multe din versiunile ulterioare: *Psaltirea de la 1589, Psaltirea lui Dosoftei* ș.a. Aici trebuie făcută o precizare. *Psaltirea de la 1589* nu reține niciuna dintre lecțiunile arhaice ale *Psaltirii Hurmuzaki*; dacă versiunea *Hurmuzaki* a fost pusă la contribuție în istoria redactării *Psaltirii* românești, din ea au fost selectate doar acele lecțiuni care nu contraveneau redacției slavone standard. De fapt, dacă această apropiere dintre prima psaltire românească și cele de dată mai recentă se verifică, ne putem întreba ce rost mai avea textul slavon de control.

Un subiect care ne-a interesant în mod deosebit încă de la început a fost problema surselor slavone ale primelor texte biblice românești. În ceea ce privește primele psaltiri românești, lucrurile au rămas multă vreme neclarificate. Ne bucurăm să constatăm că situația se află, astăzi, mai aproape de o rezolvare definitivă. Două studii recente ale lui Iosif Camară au arătat că primele traduceri românești ale psaltirii trebuie puse în legătură cu versiunile slavone prezente în *Psaltirea de la Belgrad* și *Psaltirea de la Oxford*. Mergând mai departe pe

pista indicată de cercetătorul ieșean, am reușit să stabilim că legătura dintre *Psaltirea Hurmuzaki* și redacția prezentă în *Psaltirea de la Belgrad* este certă. În *Psaltirea Hurmuzaki* găsim câteva lecțiuni arhaice care nu pot fi explicate prin versiunea rasciană. Între textul românesc și cel sârb s-a interpus, la un moment dat, o altă versiune arhaică, fie influențând originalul traducerii românești, fie servind ca text de control. La mijlocul secolului al XVI-lea, versiunea din *Psaltirea Hurmuzaki* a fost supusă unei revizii considerabile, la limita retraducerii. Această revizie s-a făcut după redacția prezentă în *Psaltirea de la Oxford*. În chip curios, *Psaltirea de la Oxford* este tot un text de redacție sârbă athonită, însă cu destule particularități care îl delimitează de redacția athonită standard. Nu cunoaștem motivul pentru care revizorii români au decis să apeleze la un astfel de text. Nu este clar nici dacă versiunea *Psaltirii de la Oxford* a ajuns în mâinile revizorilor români în ortografie sârbă sau medio-bulgară. În principiu, cunoscătorii medievali de slavonă erau suficient de versați încât să refacă automat un text sârb în grafie medio-bulgară cu două iusuri, dar o asemenea operațiune ar fi dat naștere multor erori, iar, pentru *Psaltirea Voronețeană*, de exemplu, nu este cazul. Redacția *Psaltirii de la Oxford* se regăsește și în alte psaltiri românești, până la versiunea lui Șerban Coresi, unde textul românesc este pus în acord cu redacția athonită standard, poate chiar cu versiunea slavonă intercalată. Comparația cu *Biblia lui Ghenadie* și cu *Biblia de la Ostrog* a arătat că, pentru textele românești anterioare Psaltirii de la 1589, nu se înregistrează vreo apropiere vizibilă de redacția rusă. O lecțiune din psalmul 117:27 al Psaltirii de la 1589 trimite, însă, indubitabil spre redacția rusă. Întrucât am analizat doar aproximativ o treime din textul românesc al psaltirii, nu putem

afirma că ar fi singura lecțiune împrumutată de versiunea lui Șerban Coresi din redacția rusă. Notabil este, însă, faptul că lecțiunea se găsește și în textul slavon intercalat, iar niciunul dintre versiunile consultate, aparținând redacției athonite sau celei arhaice, nu conține o asemenea lecțiune. Această constatare ne face să avansăm ipoteza că la redactarea *Psaltirii de la 1589* a fost utilizat, cel puțin spre final, un text din redacția rusă. Cel mai plauzibil candidat este, în opinia noastră, *Biblia de la Ostrog*, apărută cu câțiva ani mai devreme.

Vedem că istoria primelor psaltiri românești o imită, în decurs de un secol, pe cea a psaltirilor slavone. Prima traducere românească urmează redacția slavonă arhaică; peste ceva timp versiunea arhaică trece printr-o revizie athonită, iar, în cele din urmă, textul românesc suferă anumite influențe din partea redacției ruse. În linii mari, se confirmă filiația propusă de Alexandru Mareș în 1982, care a distins două ramuri ale traducerii inițiale: ramura A, cu anumite lecțiuni arhaice, din care fac parte *Psaltirea Hurmuzaki*, psalmii *Molitvenicului* coresian și *Psaltirea Voronețeană*, și ramura B, din care fac parte celelalte psaltiri românești din secolul al XVI-lea. Alexandru Mareș afirmă, în urma unei investigații minuțioase, că *Psaltirea Hurmuzaki* reprezintă o versiune revizuită serios a traducerii inițiale. Pornind de la această concluzie, *Psaltirea Voronețeană* ar fi tot un reprezentant de tip A, în virtutea lecțiunilor comune cu *Psaltirea Hurmuzaki*. Noi, pe de altă parte, ne raliem punctului de vedere exprimat de Iosif Camară, care consideră că *Psaltirea Hurmuzaki* este, de fapt, textul care conservă traducerea originară românească. Opinia profesorului Mareș nu poate fi infirmată cu certitudine; este posibil, într-adevăr, ca traducerea primă să fi fost confruntată cu un text de

tipul *Psaltirii de la Belgrad*, iar în urma acestei revizii să rezulte un text cu multe diferențe. Ipoteza cea mai simplă este, însă, în opinia noastră, a unei traduceri efectuate direct după un original de tipul celui de la Belgrad, în zona Banat-Hunedoara, mai devreme de anul 1500, când se consideră, conform studiului hârtiei, că a fost copiată *Psaltirea Hurmuzaki*. Această ipoteză este întărită de vechimea *Psaltirii Hurmuzaki*, de vechimea *Psaltirii de la Belgrad* și de proximitatea Banatului cu zonele locuite de sârbi. Astfel, *Psaltirea Voronețeană* ni se pare o versiune preliminară a redacției B, efectuate după un text athonit, dar din care nu au fost eliminate încă toate trăsăturile redacției arhaice. Tot din etapa inițială a redacției B ni se pare că face parte și *Psaltirea Scheiană*, cu care *Psaltirea Voronețeană* are unele lecțiuni în comun. Lecțiunea **ꙟмблате** (îmblate) din *Psaltirea Voronețeană*, psalmul 103:10, este, cel mai probabil, o eroare de copiere după un original de tipul *în balte*, lecțiune pe care o găsim doar în *Psaltirea Scheiană*. Astfel considerăm că, în loc să încercăm a reconstitui o stemma codicum, este suficient să schițăm etapele redacționale ale psaltirii românești, cu traducerea inițială după un text din redacția arhaică, exemplificată în *Psaltirea Hurmuzaki*, urmată de o revizie athonită în *Psaltirea Scheiană* și *Voronețeană*, apoi de o corectură românească în primele psaltiri coresiene și de o nouă revizie după redacția athonită tărnoviană în *Psaltirea de la 1589*, cu posibile influențe din redacția rusă. O tentativă de sistematizare a rezultatelor obținute am încercat să oferim în Schema 1 de la finalul Capitolului 6.

Pentru Apostol se verifică explicațiile oferite, încă acum câteva decenii, de Mariana Costinescu. Versiunea originară a

Apostolului românesc a fost tradusă după texte slavone din redacția athonită. Traducerea din *Codicele Bratul* a fost revizuită după textul slavon intercalat, o versiune athonită atipică, cu destule lecțiuni din redacția arhaică. *Apostolul* arhaic față de care textul slavon din *Codicele Bratul* prezintă cele mai multe asemănări este *Apostolul Vraneșnițki*, manuscris slavon de redacție macedoneană din secolul al XIII-lea, produs al tradiției textuale atribuite Școlii de la Preslav. *Codicele Voronețean* conține o versiune înrudită cu cea din *Codicele Bratul,* iar *Praxiul Coresian* descinde din traducerea comună, revizuită după redacția athonită standard. În urma unei analize detaliate, am identificat o eroare în textul slavon al *Codicelui Bratul* care se regăsește atât în textul românesc intercalat, cât și în traducerea din *Codicele Voronețean*. Această eroare nu a putut fi explicată prin niciunul dintre textele slavone consultate și pare să se fi produs pe teren românesc. Considerăm că am identificat în această eroare o dovadă a faptului că *Apostolul Voronețean* se plasează în descendența directă a *Codicelui Bratul*. Această ipoteză poate fi infirmată prin identificarea, în fondul de manuscrise slavone din țara noastră, a unui *Apostol* care să conțină o eroare identică.

Ne exprimăm speranța că procesul de digitalizare a patrimoniului cultural din arhivele și bibliotecile românești va continua și va include într-o măsură mai mare decât până acum textele slavone. Acest lucru va spori vizibilitatea culturii românești peste hotare și va permite cercetătorilor, atât din România, cât și din afara ei, un acces mult mai facil la texte de importanță deosebită pentru istoria scrisului românesc și slavon.

Credem că o ediție a unuia dintre primele texte biblice românești nu trebuie făcută fără a se ține cont de textul slavon din redacția standard sau de cel intercalat. O asemenea abordare ar fi eliminat, de exemplu, micile inexactități din transcrierea Gheție/Teodorescu a *Psaltirii Hurmuzaki*. Deși autorii au ținut cont de relația cu limba slavonă, se vede că a lipsit o comparație sistematică cu o versiune slavonă. De asemenea, ne-am convins, în decursul cercetării noastre, de importanța deosebită a analizării în context a lecțiunilor din primele texte biblice românești. Hipertextul biblic este unul autoreferențial, iar unele lecțiuni divergente se pot explica printr-o formulă similară dintr-un alt loc al aceleiași cărți biblice sau printr-o lecțiune dintr-o altă carte biblică. Am arătat, în studiul nostru, că traducătorul versiunii *Hurmuzaki* are în minte versete similare cu cel pe care tocmai îl copiase, iar traducerea din *Codicele Bratul* pare să citeze direct textul din profetul Ioel, deși nu avem știință de versiuni românești sau slavo-române ale acestei cărți veterotestamentare în secolul al XVI-lea.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

I. Literatură de specialitate

Barr, James, 1979: *The Typology of Literalism in Ancient Biblical Translations,* Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.

Bărbulescu, Ilie, 1928: *Curente literare la români în perioada slavonismului cultural*, Editura Casa Școalelor, București.

Camară, Iosif/ Ungureanu, Mădălina, 2019: *The Sources of the Oldest Romanian Versions of the Psalter* în „Vernacular Psalters and the Early Rise of Linguistic Identities. The Romanian Case”, ed. Agrigoroaei, Vl., Sasu, Ileana, Dark Publishing, București.

Bianu, Ion, 1930: *Texte de limbă din secolul XVI*, Vol. IV: *Lucrul Apostolesc. Apostolul tipărit de diaconul Coresi la Brașov în anul 1563*, Tiparul Cultura națională, București.

Camară, Iosif, 2021: *Cele mai vechi Psaltiri româneşti şi redacţiile Psaltirii slavone* în „Caietele Sextil Puşcariu. Actele Conferinței Internaționale *Zilele Sextil Pușcariu*”, V, 2021, p. 69–78.

Camară, Iosif, 2022: *New Information on the Slavonic Sources of the Oldest Romanian Psalter* în „Paleobulgarica”, XLVI, Sofia, p. 81-94.

Cooper, Henry R., 2003: *Slavic Scriptures: The Formation of the Church Slavonic Version of the Holy Bible,* Fairleigh Dickinson University Press, New Jersey.

Croitoru, Ion Marian, 2017: *Diaconului Coresi (c. 1510- c. 1583) şi activitatea sa de tipograf în contextul propagandei protestante din secolul al XVI-lea* în „Mitropolia Olteniei”, an. LXIX (821-824), nr. 5-8, mai-august, Editura „Mitropolia Olteniei”, Craiova, p. 68-112.

Demény, Lajos/ Demény, Lidia, 1986: *Carte, tipar și societate la români în secolul al XVI-lea. Studii, articole, comunicări*. Introducere de Dan Simonescu, Editura Kriterion, București.

Djamo, Lucia/ Stoikovici, Olga/ Osman, Maria/ Linţa, Elena/ Mitu, Mihai, 1963: *Характерни черти на книжовнославянски език румънска редакция (XIV—XVI в.)//Trăsături ale limbii slavone culte de redacție românească (secolele al XIV-lea – al XVI-lea),* în „Romanoslavica”, An. IX, București, p. 109-161.

Florescu, Ioan-Florin, 2010: *Le Tétraévangile de Sibiu (1551-1553). Nouvelles informations sur les sources de la première traduction en roumain des Évangiles* în „Biblicum Jassyense”, nr. 1, Centrul de Studii Biblico-Filologice, Iași, p. 38-90.

Frâncu, Constantin, 2009: *Gramatica limbii române vechi (1521-1780),* Casa Editorială Demiurg, Iași.

Gafton, Alexandru 2005: *După Luther. Edificarea normei literare româneşti prin traduceri biblice*, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza”, Iași. Textul se găsește integral pe site-ul revistei Diacronia: https://www.diacronia.ro/en/indexing/details/B2.

Gheție, Ion/ Mareș, Alexandru, 1994: *Diaconul Coresi și izbânda scrisului în limba română*, București, Editura Minerva, București.

Gheție, Ion/ Chivu, Gheorghe, 1997: *Istoria limbii române literare : epoca veche, 1532-1780*, Editura Academiei Române, București.

Gheție, Ion/ Mareș, Alexandru, 2001: *De când se scrie românește*, Editura Univers Enciclopedic, București.

Ivănescu, Gheorghe, 1980: *Istoria limbii române*, Editura Junimea, Iași.

Knoll, Vladislav, 2021: *Written Languages in Wallachia during the Reign of Neagoe Basarab (1512–1521)*, în „Studia Ceranea”, nr. 11, p. 231–267.

Kyrychenko Alexander, 2003: *The Acts of the Apostle in Old Slavic Version*, teză de master susținută la Abilene Christian University, disponibilă în format digital:

https://www.academia.edu/1591290/The_Acts_of_the_Apostles_in_the_Old_Slavic_Version.

Lunt, Horace G., 2001: *Old Church Slavonic Grammar,* ediția a 7-a, Mouton de Gruyter, Berlin – New York.

MacRobert, Catherine M., 1991: *The Systems of Supplementary Penitential Texts in the Psalter MSS Peć 68, Belgrade 36 and Pljevlja 80,* în „Oxford Slavonic Papers”, serie nouă, 24, p. 1–22.

MacRobert, Catherine M., 1993: *Translation is Interpretation: Lexical Variation in the Translation of the Psalter from Greek into Church Slavonic up to the 15th Century*, în „Zeitschrift für Slavische Philologie”, vol. 53, nr. 2, p. 254-284.

MacRobert, Catherine M., 1995: *The Problems in the study of the 'Athonite' redaction of the Psalter in South Slavonic manuscripts* în „Studies of Medieval South Slavic Manuscripts”, Belgrad, p. 195–212.

MacRobert, Cahterine M., 1998: *The Textual Tradition of the Church Slavonic Psalter up to the Fifteenth Century* în „Interpretation of the Bible”, J. Krašovec (editor), Sheffield Academic Press, Ljubljana–Sheffield, p. 921-942.

Mareș, Alexandru, 1982a: *Originalele primelor traduceri românești ale Tetraevanghelului și Psaltirii*, în *Cele mai vechi texte românești. Contribuții filologice și lingvistice*, Ion Gheție (coordonator), Tipografia Universității din București, București, p. 183-206.

Mareș, Alexandru, 1982b: *Filiația psaltirilor românești din secolul al XVI-lea*, în „Cele mai vechi texte românești. Contribuții filologice și lingvistice”, Tipografia Universității din București, București, p. 207-261.

Mathiesen, Robert, 1984: *The Church Slavonic Language Question: An Overview (IX-XX Centuries),* în „Aspects of the Slavic Language Question”, Vol. I, Edit. Riccardo Picchio, Harvey Goldblatt, Yale Concilium of International Studies, New Haven.

Mârza, Eva/ Bogdan, Florin, (coordonatori) 2013: *Repertoriul tipografilor, gravorilor, patronilor, editorilor cărților românești (1508-1830)*, ediția a II-a, revizuită și adăugită, Astra Museum Techno Media, Sibiu.

Metzger, M. Bruce/ Ehrman, D. Bart 2005: *The Text of the New Testament. Its Transmition, Corruption and Restoration*, ed. a IV-a, Oxford University Press, Oxford – New York.

Mihăilă, Gheorghe, 1967: *Contribuţii la studiului calcului lingvistic (pe baza textelor bilingve slavo-române din sec. al XVI-lea)*, în „Studii și Cercetări Lingvistice", An. 18, Nr. 5, București, p. 529-539.

Mihăilă, Gheorghe/ Zamfirescu Dan, 1969a: *Literatura română veche (1402-1647)*, Antologie, introducere, ediție îngrijită și note de G. Mihăilă și D. Zamfirescu, Vol. I-II, Editura Tineretului, București.

Moldovanu, Dragoș 2009: *Finalitatea textelor slavo-române intercalate din Evul Mediu românesc*, în vol. „Text și discurs religios" (ed. Al. Gafton, S. Guia, I. Milică), Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", Iași, p. 103–134.

Munteanu, Eugen, 2008: *Lexicologie biblică românească*, Humanitas, București

Munteanu, Eugen, 2010: *Tradiţia biblică românească. Coordonate, stadiu al cercetării, potenţial*, în: Eugen Munteanu (coord.), *Receptarea Sfintei Scripturi, între filologie, hermeneutică şi traductologie*. Lucrările Simpozionului Naţional «Explorări în tradiţia biblică românească şi Europeană», Iaşi, 28-29 octombrie 2010, Editura Universităţii «Alexandru Ioan Cuza», Iaşi, 2011, p. 11-20

Munteanu, Eugen *et al.*, 2017: *Vechiul Testament – Septuaginta. Versiunea lui Nicolae Spătarul Milescu (Ms. 45 de la Biblioteca Filialei din Cluj a Academiei Române). Ediție de text, prefață, notă asupra ediției, introducere, bibliografie, indice de cuvinte și forme, indice de nume proprii de Eugen Munteanu (dir.)., Ana-Maria Gînsac, Ana-Maria Minuț, Lucia Gabriela Munteanu,*

Mădălina Ungureanu, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași.

Nandriș, Grigore, 1969: *The Handbook of Old Slavonic*, The Athlone Press, Londra.

Nida, Eugene/ Taber, Charles R., 1982: *The Theory and Practice of Translation,* Brill, Leiden.

Panaitescu, Petre P., 1939: *Octoihul lui Macarie (1510) și originile tipografiei în Țara Românească* în „Biserica Ortodoxă Română”, LVII, nr. 9-10, București, p. 1-30.

Panaitescu, Petre P., 1965: *Începuturile și biruința scrisului în limba română,* Editura Academiei Române, București.

Pană Dindelegan, Gabriela (editor), 2016: *The Syntax of Old Romanian*, Oxford University Press, Oxford.

Pavel, Eugen, 2012: *Arheologia textului*, Casa Cărții de Știință, Cluj-Napoca.

Picchio, Riccardo, 2003: *Slavia Orthodoxa. Литература и язык*//*Slavia Orthodoxa. Literatură și limbă*, Editura Znak, Moscova. 2003

Popescu, Călin, 2017: *Psaltirea Nationala. Introducere în filologia celui mai longeviv text literar românesc*, Editura Mediaprint, Pitești.

Rosetti, Alexandru, 1956: *Limba română în secolele al XIII-lea – al XVI-lea*, Editura Academiei Române, București.

Talev, Ilya, 1970: *Some Problems of the Second South Slavic Influence in Russia,* editura Otto Sagner, München.

Thomson, Francisc. J., 1998: *The Slavonic translation of the Old Testament* în „The Interpretation of the Bible: The International Symposium in Slovenia”, ed. J. Krašovec, Ljubljana-Sheffield, p. 605-920.

Toma, Stela, 1976: *Coresi, Psaltirea slavo-română (1577), în comparație cu psaltirile coresiene din 1570 și din 1589, Text stabilit, introducere și indice de Stela Toma*, Editura Academiei Române, București.

Urs, Adela Otilia, 2009b: *Diaconul Coresi. Monografie și antologie de texte*, Institutul de Istorie „George Bariţiu" Cluj-Napoca.

Van der Tak, Johannes G., 1999: *The Lessons of the Short Lectionary from the Pentecost to the Great Lent and the Abstract of the Epistles*, teză de doctorat susținută în 1999 la Universitatea din Amsterdam, disponibilă online în Repozitoriul Digital Academic al Universității din Amsterdam: https://pure.uva.nl/ws/files/2386730/34579_UBA003000078_004.pdf.

Алексеев, Анатолий А., 1999: *Текстология славянской Библии //Textologia Bibliei slavone*, Editura Dmitri Bulanin, St. Petersburg.

Иванова, Татияна А., 1998: *Старославянский язык/Limba slavă veche*, ediția a II-a, Editura Universității din Sankt-Petersburg, Sankt Petersburg.

Лихачёв, Дмитрий С., 1979: *Поэтика древнерусской литературы//Poetica literaturii ruse vechi*, ediția a III-a, Editura Nauka, Moscova.

Лихачёв, Дмитрий С., 1983: *Текстология (на материале русской литературы X-XVII веков//Textologia (în baza materialului literaturii ruse din secolele X-XVII)*, ediția a II-a, G. V. Stepanov (redactor), Editura Nauka, Leningrad.

Немировский, Евгений Л., 2009: *Книги кирилловской печати 1491-2000//Tipăriturile chirlice între 1491 și 2000*, vol. I-III, Editura Znak, Moscova, 2009.

Погорелов, Василий, 1901: *О редакциях славянского перевода Псалтыри//Despre redacțiile traducerii slavone a Psaltirii*, vol III, Biblioteca Tipografiei Sinodale, Moscova.

Савић, Виктор, 2016: *Српска редакција црквенословенског језика: од св. Климента, епископа словенског, до св. Саве, архиепископа српског//Redacția sârbă a limbii slavone bisericești: de la Sf. Kliment, episcopul slav, la Sf. Sava, arhiepiscop sârb*, în „Slověne”, nr. 2, Moscova, 231-339.

Чешко, Елена В., 1982: *Об афонской редакции славянского перевода псалтыри в ее отношении к другим редакциям//Despre redacția athonită a traducerii slavone a Psaltirii și relația acesteia cu alte redacții* în „Язык и письменность среднеболгарского периода//Limbă și scriere în perioada medio-bulgară”, Editura Academiei de Științe a URSS, Moscova, p. 60-92.

Селищев, Афанасии М., 1951: *Старославянскй язык//Limba slavă veche*, vol. I-II, Editura pedagogică a Ministerului Educației din RSSFR, Moscova.

Срезневский, Вячеслав, 1877: *Древний славянский перевод Псалтыри//Vechea traducere slavonă a psaltirii*, Tipografia lui S. V. Balașev, Sankt-Petersburg.

Флоря, Борис, 1981: *Сказания о начале славянской письменности//Despre începuturile scrisului slav*, Editura Nauka, Moscova.

Флоря, Борис/ Турилов, Анатолий/ Иванов, Сергей, 2000: *Судьбы Кирилло-Мефодиевской традиции после Кирилла и Мефодия/ Soarta tradiției chirilo-metodice după Chiril și Metodiu*, Editura Academiei de Știință a Rusiei, St. Petersburg.

II. Sigle

CB = *Codicele Bratul*. *Ediție de text de* Alexandru Gafton, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2003. Conține textul transcris al *Codicelui Bratul*, manuscrisul cu nr. de inventar 14, păstrat la Casa Memorială „Dosoftei” din Iași, textul original în

facsimil, textul transcris al *Codicelui Voronețean* și al *Praxiului Coresian* (a se vedea mai jos).

CV = *Codicele Voronețean.* Manuscris din secolul al XVI-lea păstrat la Biblioteca Academiei Române, sub cota ms. rom. 448. A beneficiat de o ediție critică: *Codicele Voronețean. Ediție critică, studiu filologic și studiu lingvistic de* Mariana Costinescu, Editura Minerva, București, 1981.

CP = *Praxiul Coresian*, circa 1563, diaconul Coresi (tipograf), am consultat versiunea digitală bazată pe exemplarul III-497394, cu nr. de inventar 49.

ES = *Tetraevanghelul slavo-român de la Sibiu*, 1551-1553, un exemplar incomplet se păstrează la Biblioteca Națională a Rusiei. A fost publicat de Lajos Demény: *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu, 1551-1553*, Studiu introductiv filologic de E. Petrovici, Studiu introductiv istoric de L. Demény, București, Editura Academiei Române, 1971.

GALR = *Gramatica limbii române*, Valeria Guțu Romalo (coord.), Vol. I-II (tiraj nou, revizuit), Editura Academiei Române, București, 2008.

OST = *Biblia de la Ostrog*, 1581-1582, Ivan Fiodorov (tipograf). Textul a beneficiat de o ediție transcrisă, cu traducere ucraineană paralelă și aparat critic detaliat care trimite la sursele grecești: *Острозька Біблія*, ediție îngrijită de ieromonahul Rafail (Роман Турконяк), Liov, 2006.

PAN = *Vechiul Testament*, Daniil Panoneanul (traducător presupus), se păstrează la Biblioteca Academiei Române, cota ms. rom. 4389. Versiunea fotografiată poate fi consultată aici: https://medievalia.com.ro/manuscrise/item/biblia.

PH = *Psaltirea Hurmuzaki*, circa 1419-1516, se păstrează la Biblioteca Academiei Române, cota ms. rom. 3077. Transcrierea textului a fost oferită în Gheție, Ion/ Teodorescu, Mirela 2005: *Psaltirea Hurmuzaki*. *Studiu filologic, studiu lingvistic și ediție de Ion Gheție și Mirela Teodorescu* (vol. I), *Indice de cuvinte de Rovena Șenchi* (vol. 2), Editura Academiei Române, București). O

versiune scanată poate fi consultată aici: https://medievalia.com.ro/manuscrise/item/ms-rom-3077.

PR = *Psalterium Romanum*, în ediția *Le Psautier Romain et les autres anciens psautiers latins*, Weber, D. R., Libreria Vaticana, 1953.

PC = *Psaltirea Ciobanu*, manuscris slavo-român, 1573-1585, se păstrează la Biblioteca Academiei Române, cota ms. rom. 3465. Manuscrisul poate fi consultat online: https://medievalia.com.ro/manuscrise/item/ms-rom-3465.

PS = *Psaltirea Scheiană*, manuscris din secolul al XVI-lea, se păstrează la Biblioteca Academiei Române, cota ms. rom. 449. A fost editată de I.-A. Candrea, *Psaltirea Scheiană comparată cu celelalte Psaltiri din sec. XVI și XVII traduse din slavonește*, Atelierele grafice Socec&co, Societatea Anonimă, București, 1916. Manuscrisul poate fi consultat online: https://medievalia.com.ro/manuscrise/item/ms-rom-449.

Ps70 = *Psaltirea de la 1570*, diaconul Coresi (tipograf), am consultat versiunea digitală a exemplarului I-630855, din colecția Bibliotecii Academiei Române.

Ps77 = *Psaltirea slavo-română de la 1577*, diaconul Coresi (tipograf), am consultat versiunea digitală a exemplarului I-630858, din colecția Bibliotecii Academiei Române.

Ps89 = *Psaltirea slavo română de la 1589*, Șerban Coresi (tipograf), am consultat versiunea digitală a exemplarului II-630844, din colecția Bibliotecii Academiei Române.

PsBel = *Psaltirea de la Belgrad*, ms. fragmentar păstrat în mai multe locuri din Serbia. Proiectul roPsalt deține o copie scanată, asamblată de Iosif Camară, copie care ne-a fost pusă la dispoziție cu multă amabilitate.

PsBon = *Psalterium Bononiense*, ms. nr. 2499, Biblioteca Universității din Bologna. Editată de Vatroslav Jagić, *Psalterium Bononiense, interpretationem veterem Slavicam cum aliis codicibus collatam, adnotationibus ornatam, appendicibus auctam*, cu aparat

critic negativ pentru *Psaltirea de la Sofia* (PsSof), *Psaltirea de la București* (PsBuc), *Psaltirea Sinaitică*, Vol. I-II, Vindobonae, 1907.

PsOx = *Psaltirea de la Oxford*, Ms. e Mus 184 al Bibliotecii Bodleiene. Proiectul roPsalt deține o copie scanată, care ne-a fost pusă la dispoziție.

PsSin = *Psalterium Sinaiticum*, ms. slav. 38 al mănăstirii „Sfânta Ecaterina" de pe Muntele Sinai. Editată de Moshe Altbauer, *Psalterium Sinaiticum*, Academia de Științe și Arte a Macedoniei, Skopje, 1971. În format digital, manuscrisul poate fi consultat aici: http://digilib.nalis.bg/xmlui/handle/nls/29249.

PV = *Psaltirea Voronețeană*, manuscris slavo-român din secolul al XVI-lea, se păstrează la Biblioteca Academiei Române, sub cota ms. rom. 693. În studiu am utilizat și transcrierea executată în cadrul proiectului roPsalt.Textul poate fi consultat online: https://medievalia.com.ro/manuscrise/item/ms-rom-693.

Sept71 = *Septuaginta: Id Est Vetus Testamentum Graece Iuxta LXX Interpretes*, ed. Alfred Rahlfs, vol. I-II, Wurttembergisch Bibelanstalt, Stuttgard, 1971.

III. Dicționare și enciclopedii

.

BRV = *Bibliografia românească veche*, Ion Bianu, Nerva Hodoș, Dan Simonescu, Bibliografia românească veche (BRV), Stabilimentul Grafic J.V. Socec, vol. I-IV, 1903-1944.

DLR = *Dicționarul Tezaur al Limbii Române*, seria veche: DA, literele A-L, red. Sextil Pușcariu (1913-1948), seria nouă: DLR, literele E, D, L (finalizate și redactate), M-Z, red. Iorgu Iordan, Alexandru Graur, Ion Coteanu (1965-2000), Marius Sala, Gheorghe Mihăilă (2000-2010), Vol. I-XIX (ediție anastatică după cele vol. I-XXXVII din seriile veche și nouă), Editura Academiei Române, București, 2010. La Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan" este în lucru o versiune digitală numită Dicționarul Limbii Române Informatizat: https://dlri.ro/.

LSJ = *Greek-English Lexicon, Ninth Edition with a Revised Supplement*, Henry George Liddell (autor), Robert Scott (autor), Henry Stuart Jones (editor), Clarendon Press, Oxford, 1940.

Mikl = *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum emendatum auctum*, Franz Miklošič, Editura „Guilemus Braumueller", Viena, 1862-1865. O versiune digitală a originalului poate fi consultată pe site-ul Bayerische Staatsbibliothek: https://www.digitale-sammlungen.de/de/view/bsb10810517?page=5. Dicționarul a fost transpus într-o bază de date cu motor de căutare de proiectul Monumenta Serbica: http://monumentaserbica.branatomic.com/mikl2/main.php.

SJS = *Slovník jazyka staroslověnského//Dicționarul limbii slave vechi*, red. Iosef Kurz, Vol. I (1966), vol. II (1973), vol. III (1973), vol. IV (1997), Vol. V (Supliment la Vol. I, 2016), Editura Academiei de Științe a Cehiei, Praga, 1966-2016. Dicționarul a fost prelucrat în cadrul proiectului Gorazd: An Old Slavonic Digital Hub, implementat de Institutul Slavon al Academiei de Științe a Cehiei și poate fi consultat online: http://gorazd.org/gulliver/?envLang=en.

SNSP = *Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков)//Dicționarul slavei vechi (după manuscrisele din secolele X-XI)*, red. Раля М. Цейтлин *et al*, Editura Russkii Iazîk, Moscova, 1994. Dicționarul a fost prelucrat în cadrul proiectului Gorazd: An Old Slavonic Digital Hub, iar versiunea rezultată, intitulată *Slovník nejstarších staroslověnských památek/Dicționarul celor mai vechi monumente slave vechi* poate fi consultată online: http://gorazd.org/gulliver/?envLang=en

StsR = *Старобългарски речник//Dicționarul bulgarei vechi*, red. Dora Ivanova-Mirceva, Vol. I (A-N), 1999, Vol. II (O-Y), 2009, Editura „Valentin Traianov", Sofia, 1999-2009. Dicționarul a fost transpus în formă digitală sub îngrijirea lui Todor Todorov, de un colectiv al Universității „Sf. Climent Ohridski" din Sofia: https://histdict.uni-sofia.bg/. Versiunea anastatică poate fi consultată aici: https://ibl.bas.bg/lib/Starobalgarski_rechnik_uvod_tom1/#page/1/mode/1up.